

אמר לחכמה אחתי את
נפש לאסתר אומן זכרה לברכה

נשים בעולם היהודי

כתב עת למחקר והגות

חוברת טז
תשפ"א • 2021

הפקולטה
למדעי היהדות
אוניברסיטת בר-אילן

נספח

הנהלה: פרופ' ישראל אומן, פרופ' אמנון אלבק, פרופ' אלישע האס,
פרופ' אביעד הכהן, פרופ' ירון הראל, גב' רחל פורסטנברג

עורך ראשי: פרופ' יהודה פרידלנדר
עורכת: ד"ר רבקה גולדברג (דביר)

מערכת: פרופ' יעל שמש, פרופ' יפה ברלוביץ, פרופ' זאב גריס, ד"ר רות
למדן, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן
מזכיר המערכת: ד"ר יצחק פס

מועצת מערכת: פרופ' שולמית אליצור, פרופ' ניצה בן-דב, פרופ' תמר
וולף-מונזון, ד"ר רוני ויינשטיין, פרופ' חוה טורניאנסקי, פרופ' אוריאל
סימון, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' שמואל פינר, פרופ' דוד רוסקיס, פרופ'
איטה שדלצקי, פרופ' זיוה שמיר, פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

רשימת המשתתפים:

פרופ' שולמית אליצור, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר רוני באר-מרקס, האוניברסיטה הפתוחה
ד"ר תמר ורדיגר, מכללת אפרתה, ירושלים
ד"ר ימימה חובב, המכללה האקדמית הרצוג
ד"ר עפרה מצוב כהן, אוניברסיטת אריאל
ד"ר מיכל פרם כהן, האוניברסיטה הפתוחה
ד"ר ניצה קרן, רחובות
ד"ר נגה רובין, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

ISSN 1565-3625

© כל הזכויות שמורות

המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 5290002
דוא"ל: massehet@gmail.com

כתב העת **מסכת** נוסד ב'מתן, מכון תורני לנשים' לזכרה של אסתר אומן, שהייתה בין תלמידותיו הראשונות. אסתר, שהקדישה את חייה לביתה ולגידול משפחתה, החלה לחבוש את ספסלי בית המדרש בהיותה בת שישים ושתיים, ולראשונה בחייה התעמקה בלימודי תנ"ך, תלמוד ומחשבת ישראל. לאחר שש שנים נפטרה ממחלת הסרטן. קורות חייה מגלמים אולי יותר מכל את מהפכת לימוד התורה לנשים שבדור האחרון.

תוכן העניינים:

עמ' 11	עלמה והעלמה – על חלקה של מרים בהצלת משה תמר ורדיגר
עמ' 41	'מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת': שירים לחתונה מן הגניזה לר' יחזקאל הכהן, ר' אלחנן בר שמריה ואחרים שולמית אליצור
עמ' 73	מ'ספר חסידים' אל ה'מעשה בוך': נשים מבעד לסיפורים שלפני המוות ואחריו נגה רובין
עמ' 107	'ולא תצטרך לשאול על כך רב' – ידע תורני כמקור כוח לנשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה ימימה חובב
עמ' 141	ניכוסו של סיפור הנס החסידי בקובץ זיכרונותיה של שרה פייגה פונר מיכל פרס כהן
עמ' 167	'רושמה נעים על כל רואיה': לשאלת מקומן של דמויות הנשים ברומן 'כעיר נצורה' עופרה מצוב כהן
עמ' 197	'עזר כנגדה': איטה ילין מבעד למכתביה רוני באר-מרקס
עמ' 221	והגדת לבתך – מורשת נשית בתבשיל קדרה: קריאה בפואמה של דיתי רונן 'ציפורקטן' ניצה קרן
עמ' 241	הפואמה ציפורקטן מאת דיתי רונן

תקצירים באנגלית

דבר המערכת

חוברת טז של כתב העת מסכת פותחת במאמר של תמר ורדיגר על מרים הנביאה, המעלה היבטים נסתרים בדמותה כפי שהיא מתוארת במקרא. במאמר, העוסק בחלקה של מרים בהצלחתו של משה אחיה, הכותבת מעלה את הטענה כי מרים אינה זוכה למלוא ההערכה הראויה לה על פועלה בתפיסה המקובלת של התיאור המקראי את המפגש בינה לבין בת פרעה. על פי הסיפור המקראי על הצלת משה, חלקה של מרים גדול בהרבה מקביעת זהותה של המינקת והבאתה אל משה התינוק. קריאה עמוקה וחודרת בכתובים מראה שלמרים יש תפקיד מרכזי וחשוב בעצם החלטתה של בת פרעה להציל את משה ולאמצו, ומכאן שיש לה השפעה מרכזית גם על תהליך הגאולה ממצרים שהוביל משה. מרים מתערבת ברגע הנכון בחוכמה ובתושייה רבה כדי לגרום לבת פרעה שלא להירתע מן המהלך המהפכני, המנוגד לחלוטין למדיניות המפורשת של אביה המלך. המאמר גם מציע הסבר להצנעת התורה את השפעת מרים על החלטתה של בת פרעה.

ממרים הנביאה אחות משה, שהמדרש מייחס לה השתדלות מיוחדת להביא לנישואיהם המחודשים של הוריה ובעקבות כך לזיווגים חדשים ומחודשים, נעבור לנישואים שנערכו אולי אפילו באותו מקום עצמו דורות רבים אחר כך, כפי שהם מתגלים לעינינו מבין כתבי הגניזה הקהירית. במאמרה "מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת": שירים לחתונה מן הגניזה' שולמית אליצור פותחת לנו צוהר לחתונות יהודיות בסוף האלף הראשון ובראשית האלף השני באמצעות קטעים מהגניזה המשמרים מגוון רחב של שירי זמר לחתונות.

היחסים שבין הקב"ה לעם ישראל מוצגים כיחסים שבין איש לרעייתו כבר בדברי הנביאים, כדברי השירה המופלאים של הנביא ירמיהו: 'זְכַרְתִּי לְךָ חֶסֶד נְעוּרַיִךְ אֲהַבְתִּי כְּלוּלְתִּיךְ לְכַתֵּךְ אַחֲרַי בְּמִדְבָּר'. אין פלא איפה שבעקבות הנביאים נוצרו בעם ישראל לאורך הדורות יצירות רבות היוצרות קשר אנלוגי או זיקה אחרת בין האהבה שבין האל לעמו לאהבה שבין איש לאשתו, ולא פעם עולות תמיהות ומחלוקות – אם יצירה מסוימת מבטאת אהבה זו או אהבה זו – ממש כמו המחלוקות הידועות בעניין שיר השירים.

בימי הביניים התחברו פיוטים מיוחדים לחתונות, אבל לצידם שרו בסעודות החתנים גם שירים לאומיים העוסקים באהבת ה' לעמו ובענייני גלות וגאולה, ולא אחת קשה להבחין בבירור אם השיר הוא שיר כלולות או שיר לאומי.

מאמרה של אליצור מתמקד בעיקר בכתב יד אחד, שמתייחד גם בזהותם של כותבי השירים וגם ברובד הלאומי הבולט בשירי החתונה המופיעים בו.

גם המאמר השלישי בחוברת, מאמרה של נגה רובין, נוגע בנושא הנישואין, אבל מהיבט שונה לחלוטין; לא של שמחה ותקווה לפרט ולאומה אלא של חשבונות אישיים וקטנוניים שגורמים דווקא למניעת נישואין. אף שעניין זה אינו מוקד המאמר, הוא בולט מאוד בטרגדיה האנושית המתגלה דרכו.

המאמר עוסק בשלושה סיפורים הקשורים בנשים ומובאים בספר **מעשה בוך** ומקורם בספר **חסידיים**. הסיפור הראשון המובא במאמר הוא סיפור מיוחד מאוד המקפל במילים מעטות טרגדיה משפחתית עמוקה. מסופר בו על תלמיד חכם חשוב השוכב על ערש דווי שכל בניו נפטרו בטרם עת, בעודו בחיים. לפני מותו מתוודה האיש באוזני תלמידיו ומספר מה הייתה לדעתו הסיבה למותם. לדבריו הוא נענש במות בניו על שלא פעל להשיא לאיש את אחותו האלמנה והתעלם לחלוטין מבדידותה ומסבלה כיוון שרצה שרכושה יעבור למשפחתו שלו. מבעד לדברים נחשפים הקוראים להשפעה העצומה שהייתה עשויה להיות לאדם על חייה ועל גורלה של אחותו.

שני הסיפורים האחרים המובאים במאמר עוסקים בנשים שאחרי מותן מבינות מה היו החטאים העיקריים שחטאו בעולם הזה. 'חטאים' אלו חושפים בפנינו את מערכת הערכים של התקופה: 'חטאה' של אישה אחת הוא שהייתה יוצאת לפני סוף התפילה ולא חיכתה עד סוף אמירת ה'קדושה', ואילו האישה האחרת הדליקה פעם אחת את נר השבת בתוך יום השבת עצמו. מעניין הפער העצום בין המעשה הקשה ורב ההשפעה של האדם בסיפור הראשון לבין ה'חטאים' הדתיים הפעוטים כל כך של שתי הנשים.

במאמרה של רובין בולטת מאוד בורותן של שלוש הנשים הנזכרות; דומה כי התמצאות טובה יותר של נשים בספרות התורנית הייתה מקשה על התרחשותן של עלילות כאלה. במאמר העוסק בתקופה מאוחרת יותר מבקשת ימימה חובב לטעון כי המהפכה שחוללה בעולם כולו המצאת הדפוס הביאה למצב שבו ספרים היו זמינים בבתים רבים וגם להדפסה ולהפצה של ספרות דתית ענפה גם בשפת הדיבור, 'יידיש', וכך פתחה לפני נשים רבות את השערים ללימוד ולקריאה בכוחות עצמן ושינתה מאוד את מצבן.

הידע התורני וההלכתי שרכשו נשים יהודיות בחברה האשכנזית באמצעות ספרות זו הצטרף לידע ההלכתי שהחזיקו הנשים ממילא – ידע שרכשו

במסורת שבעל פה. ידע זה, וכן תפקידן החשוב במקרים רבים בפרנסת המשפחה, תרמו לחיזוק כוחן של הנשים הן בבית והן בקהילה. הידע שרכשו לעצמן נשים בכוחות עצמן מתוך הספרים המודפסים סייעו ליצירתה של מנהיגות דתית נשית שפעלה במסגרת הקהילה הנשית; מנהיגות בעלת תפקיד בהוראת הלכה במצוות הקשורות לנשים, בארגון פעילות הנשים במסגרת 'בית הכנסת של נשים' ובהובלת מגוון טקסים נשיים. דומה כי בתהליך זה אפשר לראות את ניצניה של הפריחה של קהילות הנשים הלומדות בימינו.

ברוח למדנות נשית זו מתארת שרה פונר, החלוצה שבסופרות העבריות במאה התשע עשרה, את אמה כמי שכבר השתלבה במציאות החדשה, ידעה היטב לנצל את האפשרויות לרכוש ידע והשכלה מתוך ספרים והפליאה את שומעיה בציטוטים אף מתוך התלמוד, שנחשב לספר החתום בפני נשים לאורך הדורות. מיכל פרס-כהן מציגה במאמרה מהלך מעניין שלפיו פונר מייחסת לאמה, הלמדנית והצדקת, סיפור של נס בסגנון החסידי, המנוכס כאן דווקא לצד המתנגדים במאבקם בחסידים. הכותבת אף מוצאת קשר בין התייחסות זו של פונר לנס בסגנון החסידי למגמת הנאו-חסידיזם שהחל לפרוח בקרב חלק מן המשכילים בזמנה.

מאמרה של עפרה מצוב כהן מעביר אותנו אל תל אביב של שלהי השלטון העות'מאני ואל מצב עכרורי מאוד בחיי משפחות רבות, ובעיקר בחיי נשים, כפי שהם משתקפים בסיפורו של אשר ברש **כעיר נצורה**. הכותבת מאירה את דמויות הנשים הרבות והמגוונות המופיעות ברומן הקצר, שדומה שהמשותף לכולן כמעט ללא יוצא מן הכלל, על אף הגיוון הרב, הוא תלותן בגבר: הגבר שלצידן, הגבר שהיה לצידן, הגבר ששאפו שיהיה לצידן או גבר אחר.

מאמרה של רוני באר-מרקס שייך כמעט לאותה תקופה עצמה, שלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים, ומתמקד בחייה של משפחה אחת, ובעיקר באם המשפחה, איטה ילין לבית פינס. במשפחת ילין יש קשר הדדי ועמוק בין בני הזוג ומערכת היחסים שונה לחלוטין מזו המוצאת את ביטויה בספרו של ברש הנזכר במאמר הקודם. מאמרה של באר-מרקס מנסה להסביר את היחס בין חייה המשפחתיים של ילין לחייה הציבוריים כפי שהדברים עולים ממכתביה, לעומת האופן בו משתקף יחס זה מבעד לספרה האוטוביוגרפי **לצאצאי**.

הכותבת מנסה לבחון מדבריה של איטה ילין עצמה אם היא ראתה בעצמה בראש ובראשונה אשת משפחה, רעיה ואם, או שהצד הדומיננטי בחייה היה

של אשת ציבור ופעילה בלתי נלאית, בעיקר בעניין בית החולים הפסיכיאטרי בירושלים שהיה מפעל חייה.

המאמר החותם את החוברת, מאמרה של ניצה קרן, מאיר בדרך ייחודית ומרתקת צריף נשים במחנה ההשמדה אושוויץ. באמצעות ניתוח פואמה שכתבה דיתי רונן, משוררת וחוקרת בת הדור השני לשואה, על אירוע בצריף הנשים שבו שהתה אמה בשואה, נחשף אירוע יוצא דופן, אירוע שכולו אחווה נשית בלב התופת.

סיפורים לא מעטים סופרו על נשים בגטאות ובמחנות ריכוז שהתמודדו עם הרעב הנורא המכרסם בהן באמצעות 'בישול' דמיוני ממרשמים ביתיים שדלו מזיכרון. במוקד הפואמה של רונן מוצג אירוע שיש בו מעין היפוך של התרחשות זו. במחווה כמעט סוריאליסטית מעניק איש אס-אס במחנה לאחת האסירות ציפור קטנה אשר ירה בה להנאתו. הציפור המתה משמשת את הנשים הכלואות להכנת תבשיל שמקשר אותן לבית שנעקרו ממנו. עם השנים הפך אִזכורו של אירוע מוזר זה אצל הניצולות ובנותיהן לחיבור נפשי עמוק דווקא אל אותו צריף נשים במחנה שבתהומות זיכרון. ניצה קרן בוחנת לעומק את תהליך הזיכרון היצירתי והמורכב המתואר בפואמה ונוגעת בעדינות רבה, במגע כנף ציפור, בשאלה בת האלמוות שהעלה תאודור אדורנו, האם זו אכן ברבריות לכתוב שירה אחרי אושוויץ.

דיתי רונן, אומרת ניצה קרן, מציידת את גיבורת הפואמה שלה במכחול דק ובפלטת צבעים בסיסית בהנחותה אותה: תַּתְחִילִי בַּצְפוֹר. / צִירִי לִי בְּבִקְשָׁה צְפוֹר קֶטְנָה... צִירִי אֶת הַמְּבֹט. / צִירִי אֶת הָרֶעֶב... צִירִי אֶת הַתְּקוּהָ. אֶת הָרֶעֶב. תַּתְחִילִי בְּרֶעֶב... לֹא. אֵל תַּתְחִילִי. / פְּשוּט תִּשְׁתְּקִי וְאֵל תַּתְחִילִי. / וְלַעוֹלָם אֵל תֵּאמְרִי דָּבָר...

האם אפשר לכתוב שירה אחרי אושוויץ? האם אפשר לצייר את התקווה? לצייר את הרעב? הפואמה עצמה, השירה שאחרי אושוויץ, מופיעה בסוף החוברת בצמוד למאמר.

נשים שותקות ונשים מדברות, נשים כותבות ונשים שכתבו עליהן, נשים פסיביות אך גם אקטיביות ומשפיעות. מגדות הנילוס ועד צריפי האסירות באושוויץ מתפרסת חוברת זו של מסכת.